

XIVA XONLIGI DAVLAT BOSHQARUVI XUSUSIDA

Rajabov Oybek Iskandarovich

BuxDU Arxeologiya va Buxoro tarixi kafedrasida katta o'qituvchisi
Islomova Hokima Nurmurod qizi
talaba

<https://doi.org/10.5281/zenodo.18870651>

ARTICLE INFO

Received: 13th February 2026
Accepted: 15th February 2026
Published: 28th February 2026

KEYWORDS

Xiva xonligi, davlat boshqaruvi, davlatchilik, inoq, shayxul islom qozi, otaliq, madrasa, yer egaligi.

ABSTRACT

Mazkur maqolada XVI-XX asrning 20 yillarigacha O'rta Osiyoda hukmronlik qilgan sulola Xiva xonligining ma'muriy tuzilishi va davlat boshqaruv tizimi, uning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilingan. Shuninhdek, davlatdagi ijtimoiy-iqtisodiy jarayonlar, boshqaruvdagi vazifalar ochib berilgan.

Tarix insoniyat hayotining shakllanishi, taraqqiy etib borishi va kelajak uchun zaruriy ehtiyojlarni yaratishga asos bo'lib xizmat qilishi bilan birgalikda o'tmish ajdodlarimizning bosib o'tgan turmush tarzini halollik, haqqoniylik hamda tanqidiy ruhda tahlil qilishni ham o'z zimmasiga yuklaydi.

Xiva xonligidagi davlat muassasalari tarixiga nazar tashlanganda, eng birinchi galdan markaziy boshqaruv sifatida Devon hokimiyati idoralarini aytib o'tish lozim. Markaziy boshqaruv, bevosita qonun va farmonlar chiqaruvchi, shuningdek, ijro etuvchi bosh idora bo'lib, uni xon boshqargan. Diniy hokimiyatga kiruvchi idoralar, bevosita ijro muassasalari hisoblanadi. Bunga misol tariqasida sudlov idoralarini aytish mumkin. Asosiy sudlov idoralari qozilik mahkamalari hisoblangan. Bu mahkamalar bir necha pog'onalardan tashkil topgan. Davlat boshqaruvida qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi oliy shaxs xon hisoblanib, davlat va jamiyat hayotidagi og'ir jinoiy ishlarni shaxsan xon ko'rib chiqib, hukm chiqarardi. Undan keyingi o'rinda bosh sudya - qozi kalon turardi. Xonlikdagi har bir viloyat, tuman, qasaba, shaharlarda xon tomonidan tayinlangan qozilar bo'lib, ular o'z yordamchilari - muftiylar yordamida mulkchilik mojarolarini hal qilish, mayda jinoyatlarni ochish va shu singari ishlar bilan shug'ullanganlar. Viloyatlardagi jinoiy ishlarni ko'rib chiqishda mahalliy hokimning ham ishtirok etish huquqi bor edi. Qishloqlardagi mayda mojarolar qishloq oqsoqollari tomonidan hal qilinardi.

Xiva xonligidagi muassasalar, asosan, mulkchilik shakllariga ko'ra bir-biridan farqlangan. Masalan, xonlikda yerga egalikning quyidagi mulkchilik shakllari bo'lgan: davlat yerlari; vaqf yer egaligi; xususiy yer mulklari. Ana shunga ko'ra, davlat idoralari, madrasalar va diniy mahkamalarga bo'lingan. Ilm beruvchi muassasa madrasalar bo'lgan.

Xonlikdagi iqtisodiy hayot tarzi tahlil etilganda, dehqonchilik, chorvachilik, hunarmandchilik, to'qimachilikni sanab o'tish mumkin. Ayniqsa, hunarmandchilik bu o'lkada o'z tarixiy ildizlariga ega soha hisoblangan. Xiva, Urganch, Hazorasp, Toshhovuz, Xonqa kabi shaharlar hunarmandchilik markazlari hisoblanib, voha taraqqiyotini ta'minlagan. Bu tashqi va ichki savdoning ham rivojlanishiga katta ta'sir o'tkazgan.

Xonlik davridagi asosiy davlat muassasalaridan biri soliq idoralarining faoliyatida ko'zga tashlanadi. Soliq yig'uvchi idoralar asosan xiroj, zakot, boj, jiz'ya kabi soliqlarni undirganlar. Shu bilan birga aholi hashar yoli orqali quyidagi majburiyatlarni ham bajargan: kanallarni

tozalash, yangilarini qazish uchun ilk bahorda 15 kun ishlashga jalb etilgan. Bundan tashqari, qazuv va kanallarni tozalash, shuningdek, sug'orish ishlari mutasaddisi sifatida xonlikda miroblik idoralari faoliyat ko'rsatgan. Davlat ta'lim muassasalari sifatida madrasalar asosiy o'rinni egallaydi va ularning xarajatlari vaqf mulklari hisobidan qoplangan. Quyi ta'lim, ya'ni boshlang'ich maktabda xat-savod chiqarilgan, o'qish va yozishni o'rgangan tolibi ilmlar Xiva madrasalarida, shuningdek, Buxoro madrasalarida o'qiganlar. Masalan, XIX asrda xonlikda 1500 ga yaqin boshlang'ich maktab, 130 ta madrasa mavjud bo'lgan. Xivaning o'zida 22 ta madrasa faoliyat ko'rsatgan.

Ruslar istilosiga qadar davlat boshqaruvi tizimi sifatida Xiva xonligi o'zbek davlatchiligi tarixini, jamiyat hayotidagi o'ziga xosliklarni o'rganish-da muhim o'rin tutadi. Rossiya imperiyasi istilosidan so'ng Xiva xonligidan ajratib olingan hududning bir qismida 1874-yilda - markazi Petroaleksandrovsk (To'rtko'l)da bo'lgan Amudaryo bo'limi tashkil qilinadi. Amudaryo bo'limi Chimboy va Sho'raxon uchastkalariga bo'linardi. 1874-yil 21 mayda Amudaryo bo'limini boshqarish bo'yicha "Nizom" ishlab chiqilgan bo'lib, unga asosan bo'limni maxsus boshliq boshqarar edi. U Harbiy vazir, ichki ishlar vaziri va Turkiston general-gubernatori bilan oldindan kelishilgan taqdimnomaga ko'ra, Rossiya imperatori tomonidan lavozimga tayinlanar va bo'shatilar edi¹. Amudaryo bo'limi boshlig'i qo'lga ma'muriy, politsiya, sudlov va harbiy hokimiyat berilgandi. Shu bilan bir qatorda diplomatik vazifalarni ham bajarib, u Rossiyaning Xiva xonligidagi diplomatik vakili hisoblanardi.

Xiva xonligi saroyida yana mahramlar hamda xonga yaqin kishilarga beradigan amal va unvonlar quyidagicha: oftobachi, buxchabardor, soatbardor, kitobdor, muzabardor (xon poyabzalini beruvchi), sharbatdor, mahram boshi (yuqori lavozimlardan edi), to'shachi, surnaychi, karnaychi, jarchi, oshmehtar (xon va saroy oshxonasining boshlig'i)².

Saroyda darboza oldida turadigan qorovullar va maxsus darvozabonlar (bular 7 tilladan 10 tillagacha olar edilar)dan tashqari xonni qo'riqlaydigan tunqatorlar yoki tunotarlar, ya'ni kechasi bilan uxlamay chiqadigan kishilar bo'lar edi. Saroydagi xizmatkorlar farrosh yuzboshining ixtiyorida edilar. Farroshlar ikkita bo'lib, har biri 10 tilladan olardi. Farrosh degani hovli supuruvchi bo'lib, saroyda ham shu xizmatni qilar edi. Qutlimurod xon o'lgandan keyin, farroshlar xovli supurganlar.

N.Xannikov³ mahramlardan sakkiz turli xizmatkorlarni sanab o'tadi:

- 1.Oftobachi-xonning tahoratiga suv beruvchi.
- 2.Soatbardor-xonning soatini saqlovchi.
- 3.Kitobbardor-saroy kutubxonachisi.
- 4.Buxchabardor-Xonning kiyim boshi mutasaddisi.
- 5.Xonning poyabzalchisi.
- 6.Sharbatbardor-xonga sharbat tutuvchi.
- 7.Mahram dahboshi-o'n mahramga boshliq.

Bularning hammasi mansabga yorliqsiz o'tkazilardilar.

Mullo, domullo, mudarris, oxun, a'lammuftiy, qozi, qozi kalon, qozi askar (qoziyu urdu), qozi ul-quzzot, muftiy askar, askar, rais, shayx ul-islom kabi unvonlar Xiva xonligida amal qilgan.

Xiva xonligida ba'zi bir muhim davlat ishlarini machitlar bajarar edi. Davlat katta zamindorlarniki bo'lgani uchun davlat ishlarining machitlari qo'lida bo'lishi mumkin bo'lgan bir hodisa edi, chunki bu katta yer egalari orasida dunyoviy va ruhoniy tabaqalar bor edi. XX asr boshlarida Xiva shahrida 55 ta masjid bo'lgan. 5 mingga yaqin xonadon shu masjidlar orqali diniy majburiyatlarni olib brogan. XIX asr oxirlarida esa, Xivada 65 ta masjid borligi Xiva xonlari arxividagi 53-raqamli daftarda qayd etilgan.

¹ Хоразм тарихи. 1-жилд. Муаллифлар жамоаси. Масъул муҳаррир М. Матниёзов. - Урганч, 1997. - Б. 116.

² Вохидов Ш., Холиқова Р. Марказий Осиёдаги давлат бошқаруви тарихидан (XIX – XX асрнинг бошлари) - Т., "Янги аср авлоди". 2006. - Б. 56.

³ Хаников Н. Описание Бухарского ханства. М.: 1960. - С. 40.